

Мамаева М.К.,
Жұмағұлова А.Ж.

**Сөйлемді дұрыс талдау кепілі –
сөйлем құрылымын,
семантикасын және
коммуникативтілігін негізге алу**

Бұл мақалада қазіргі қазақ тілінде сөйлем талдауды бірізділікке түсіру жолдары қарастырылады. Сөйлем мүшелерін тануда мектеп оқулықтары мен ғылыми еңбектер арасында алшақтықтар болғаны көрсетіледі. Мектеп оқулықтарында тұрлаусыз мүшені тануда сөздің мағынасына көңіл аударылып, сын есім – анықтауыш, зат есім – бастауыш не толықтауыш, үстеу – пысықтауыш қызметінде жұмсалады деген пікір басым болды. Ал ғылыми еңбектерде сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерін сөз тіркесі ілімімен байланыста: қабыса байланысқан сөз тіркесі анықтауыштық қатынасты, меңгеріле байланысқан сөз тіркесі толықтауыштық қатынасты, жанаса байланысқан сөз тіркесі пысықтауыштық қатынасты құрайды деп қарастырады.

Синтаксистік теорияның дамуы сөйлемнің тұрлаусыз мүшесін тануда жан-жақты ұстанымды қажет ететіндігін ескере келе, қазіргі қазақ тілінде қолданыстағы әр түрлі сөйлемдер талданады. Сөйтіп, сөйлемді дұрыс талдау үшін сөйлем құрылымын, семантикасын, коммуникативтік мақсатын негізге алу керек деген тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: сөйлем талдау, сөйлем мүшесі, тұрлаусыз мүше, сөйлем құрылымы, семантика, коммуникация.

Mamaeva M.K.,
Zhumagulova A.Zh.

**Pledge of correct parsing of
sentence – a review of the body
of structure, its semantics and
communicativeness**

The article discusses the sequence of parsing of sentences in the modern Kazakh language. The authors stress a gap between schoolbooks and academic research on studies of sentence parsing. The schoolbooks take a stance that in determining a subordinate part of the sentences primary attention should be given to the meaning of a word. Thus, an adjective should be an Attribute, a noun – a Subject or an Object and an adverb – Adverbial Modifiers. However, in academic studies subordinate parts of sentences are linked to the studies on word combinations.

For the development of the theory of syntax, various sentences in Kazakh are parsed taking into account the need for a comprehensive study of subordinate sentences. From this point the authors conclude that for the correct parsing of sentences it is necessary to consider its structure, semantics and communicative goals as a basis of the sentence.

Key words: parsing of sentence, part of sentence, the main parts of sentence, structure of sentence, semantics, and communicativeness.

Мамаева М.К.,
Жұмағұлова А.Ж.

**Залог правильного разбора
предложения – рассмотрение
совокупности структуры,
семантики
и коммуникативности
предложения**

В этой статье рассматривается последовательность разбора предложения в современном казахском языке. Авторы уделяют внимание расхождению позиций между школьными учебниками и научными трудами в изучении членов предложения. В школьных учебниках в основном существует мнение о том, что в определении второстепенных членов предложения больше внимания необходимо уделять смыслу слова. Таким образом прилагательное служит определением, существительное – подлежащим или дополнением, наречие – обстоятельством. Но в научных трудах второстепенные члены предложения связывают с учениями о сочетании слов.

Для развития синтаксической теории, с учетом необходимости всестороннего изучения второстепенных членов предложения, разбираются разные предложения, используемые в современном казахском языке. Таким образом, делается заключение, что для правильного разбора предложения необходимо взять за основу структуру, семантику и коммуникативные цели предложения.

Ключевые слова: разбор предложения, член предложения, главные члены, структура предложения, семантика, коммуникация.

**СӨЙЛЕМДІ ДҰРЫС
ТАЛДАУ КЕПІЛІ –
СӨЙЛЕМ
ҚҰРЫЛЫМЫН,
СЕМАНТИКАСЫН
ЖӘНЕ КОММУНИКА-
ТИВТІЛІГІН
НЕГІЗГЕ АЛУ**

Тұрлаулы мүшелердің айналасына топтасып, оларда айтылатын пікірді анық, дәл, толық жеткізу үшін сөйлемді семантикалық жағынан кеңейтіп тұратын мүшелерді тұрлаусыз мүшелер дейміз.

«Тұрлаусыз» деген сөзді осы сөйлем мүшелеріне қатысты айту ол мүшелердің сөйлемді тиянақты етпейтін қасиеттеріне негізделген. Расында, бастауыш пен баяндауыш сөйлемді тиянақты ететін, оның бас арқауы болса, тұрлаусыз мүшелерде ондай қасиет жоқ [1, 152].

Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің қызметі әртүрлі: атрибуттық қатынастағы сөздер анықтауыш қызметін, объектілік қатынастағы сөздер толықтауыш қызметін, кеңістік, уақыт, себеп, мақсат қатынасындағы сөздер пысықтауыш қызметін атқарады.

Сөйлемде зат есімнен болған не зат есім орнына жұмсалған басқа сөз таптарынан болған мүшелерді түрлі қырынан сипаттап тұратын сөйлем мүшесін анықтауыш дейміз.

Анықтауыш сөйлемнің негізін құрамайды, бірақ кейде сөйлемдегі негізгі ой анықтауыш арқылы беріледі де, анықтауыш болатын сөз тұрлаулы мүшенің құрамына енеді. Қыздың баласы – жиен. Басқаша құрасақ: Жиен – қыздың баласы. Бірінші сөйлемде сөйлемнің алғашқы бөлігіне орналасып, бастауыштың құрамында негізгі мүше болып тұр. Себебі бұл пікірде айтпағымыз бала емес, қыздың баласы. Екінші сөйлемде анықтауыштық қатынастағы бұл тіркес тұтасымен баяндауыш қызметінде жұмсалып тұр.

Анықтауыш қызметінде жұмсалатын сөз табы, негізінен, сын есім десек те, сын есім сөйлемде әр түрлі қызметте жұмсалады: 1) субстантивтеніп бастауыш немесе толықтауыш болады. Мысалы: Үлкен бастар, кіші қостар. Жақсы байқап сөйлер, жаман шайқап сөйлер. Жақсыда жаттық жоқ, жаманда жақындық жоқ. 2) Сөйлемде етістіктен болған баяндауышпен тіркесіп, пысықтауыш болады. Мысалы: Мұржасы қисық болса да, түтіні түзу шығады. Ақырын жүріп, анық бас, еңбегің кетпес далаға. (Абай)

Анықталатынтын сөз – зат есім, заттанған басқа да сөз табы болады: Асқар мен Ержан далаға шықса... көзілдірікті, қылышты біреу арбадан түсіп жатыр екен. (С.Мұқанов) Есік ал-

дында Олжабек мінген торы қаңтарулы тұр екен. (Ғ.Мұстафин) Ақан өзінің бейсауыт жүрісін түсіндіріп өтті. (Т.Әлімқұлов) Атыма сенген мен күшімді сынамақ болып, қайырыла ұрыс салдым (Т.Әлімқұлов)

Анықтауыш, ең алдымен, бастауышты нақтылап, онымен сөйлемге кіреді. Көзіне ақ түскен шотыр әйел қыбыжықтап, отбасында күйбелеңдей берді. (Т.Әлімқұлов) Құлағы салпифан кара күшік түнемеге там айналып үріп шығады. (Д.Исабеков)

Толықтауышпен де сөйлемге енеді. Әйел босағадағы күбіні пісіп, сыры қашқан зеренге сусын құйды. (Т.Әлімқұлов) Ол шаршыға түйген бір уыс күміс ақшасын абыр-сабыр боп жатқан жұрттың үстіне шашып жіберді. (Д.Исабеков)

Зат есімнен жасалған мекендік мағыналы пысықтауышпен де сөйлемге енеді: Ит байласаң тұрғысыз баспананың терезесінде сапы мен сыбызғы ілулі тұрды (Т.Әлімқұлов) Ашық қалған есіктен қуанышты адамдардың дабыр-дұбыр сөйлескен үндері естілді. (Д.Исабеков)

Сөйлемде анықтауыштың да анықтауышы болады: Биік жастықта шалқалап жатқан Сырғакүлдің көзінен аққан ыстық жас жастығын жуып кетті. (Д.Исабеков)

Сөйлемнің баяндауышы есім сөзден болса, баяндауыштың да анықтауышы болады: Ұзақ өмірден қалған белді белгі – үйдегі сапы мен сыбызғы (Т.Әлімқұлов) Жұдырықтай немересінің асқар таудай арқа сүйері – қушиған кәрі әжесі.

Толықтауыш – сөйлемде етістіктен, сын есімнен, үстеуден жасалған баяндауышпен кіріп, іс-әрекеттің немесе сапаның объектісі ретінде сөйлемді жайылмаға айналдыратын тұрлаусыз мүше.

Мектеп оқулықтарында да, ғылыми еңбектерде де толықтауыштың ерекшелігі ретінде толықтауыш өзі бағынған сөзбен табыс, шығыс, барыс, көмектес, кейде жатыс септігінде байланысады деп көрсетіледі. М.Балақаев: «Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерін тұлғасына қарап айырудың ғылыми тірегі әлсіз, дұрысында сөйлемнің тұрлаусыз мүшесі жайлы мәселені сөз тіркесі жайлы іліммен тығыз байланыста қарастырған дұрыс. Сонда өзара тіркескен сөздер тобының қандай қарым-қатынасты білдіруіне қарап, тұрлаусыз мүшелерді дұрыс танитын боламыз», – дей келе, – «етістіктен және кейбір есімдермен объектілік қатынаста тіркесетін заттық ұғымы бар сөздердің мүшелік қызметі толықтауыш болады» – дейді [1, 153].

Себебі барыс, жатыс, шығыс, көмектес септігіндегі есімдер пысықтауыш қызметінде де жұм-

салатыны бар. Сөйлемде осы септік жалғауымен келген сөздердің толықтауыш немесе пысықтауыш қызметінде екенін айыру үшін М.Балақаевтың осы пікірін басшылыққа алған дұрыс.

Толықтауышқа тән тағы бір ерекшелікті оқулықтарда етістіктен болған сөйлем мүшесімен кіреді деп түсіндіреді. ЖОО-ға арналған оқулықтарда анықтауыштың толықтауышы, толықтауыштың толықтауышы, пысықтауыштың толықтауышы болуы мүмкін деген пікір берілген [1, 153]. Бұл пікір «толықтауыш сөйлемге етістіктен болған сөйлем мүшесімен енеді» деген жоғарыдағы пікірден туындаған сияқты. Себебі етістіктің есімше тұлғасы сөйлемде анықтауыш қызметінде жұмсалады. Сөйлемге осы тұлғадағы етістікпен объектілік қатынаста тіркесіп кіретін сөздерді толықтауыш деп тануға бола ма?

Мысалы: Келіндерінің өз үйлерінен неге кеткенін Қарекен мен Бибінұр ауылдағы кейбір жас жігіттерден естіді. (Д.Исабеков) Осы сөйлемдегі келіндерінің өз үйлерінен неге кеткенін тіркесі сөйлемде тұтасымен толықтауыш мүше ме, әлде келіндерінің – анықтауыш, өз үйлерінен – пысықтауыш, неге кеткенін – толықтауыш болып, үш түрлі сөйлем мүшесі бола ма? Сөйлемдегі келіндерінің өз үйлерінен неге кеткенін түйдегі іштей 1) келіндерінің кеткенін – анықтауыштық қатынастағы сөз тіркесіне; 2) өз үйлерінен кеткенін – пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесіне ажыратылады. Бірақ сөз тіркесіндегі қатынаспен сөйлем мүшелері сәйкес бола бермейді. Осы сөйлемдегі келіндерінің өз үйлерінен неге кеткенін тіркесі үш мүшеге (кімнің? – анықтауыш, қайдан? – пысықтауыш, нені? – толықтауыш) ажыратылмай, күрделі толықтауыш қана болады. Себептері: 1) осы тіркес тұтасымен нені? деген бір ғана сұраққа жауап береді; 2) неге кеткенін тіркесін жеке алсақ та сұрағы – нені?, яғни ол етістік негізді болғанымен, есім сұрағына жауап беріп, сөйлемде есім сөздің қызметінде жұмсалып тұр. Ал есім сөзбен тіркескен сөз пысықтауыш мүше бола алмайды.

Сондықтан, толықтауыш мүше сөйлемге етістікпен кіретін мүше дегеннен гөрі, оның негізгі ерекшелігі сөйлемге баяндауышпен енуі десек нақты болады. Толықтауыштың қызметі – баяндауыш мүшені сипаттау. Толықтауыш етістік баяндауышпен қатар, есім, үстеу, модаль баяндауыштарды да толықтырады. Мысалы: Жан иесіне тәтті. (мақал) Әр нәрсе уақытымен қызықты. (мақал) Азған денеге ауру үйір. (мақал) Қыстағы қар жерге ырыс, жердегі ылғал елге ырыс. (мақал) Соқыр тауыққа бәрі бидай. (мәтел) Шабан атқа қамшы демеу. (мәтел)

Ал етістіктен жасалған басқа сөйлем мүшесін толықтырып тұрған сөз сөйлемге жеке толықтауыш мүше болып енуден гөрі, сол етістіктен болған мүшені күрделендіріп, бір мүше қызметінде жұмсалады. Демек, есімше формалы анықтауыштың толықтауышы немесе, көсемше формалы пысықтауыштың толықтауышы болмайды. Олар сол түйдегімен күрделі бір мүше қызметінде жұмсалады. Мысалы: Ерін сыйлаған (қандай?) әйел елін де сыйлайды. (мақал) Абайламай сөйлеген (кім?) ауырмай өледі. (мақал) Ақпа құлаққа (кімге?) айтқан сөз ағып кетеді, құйма құлақ айтқан сөзді құйып алады. (мақал)

Осы сөйлемдердегі ерін сыйлаған тіркесі әйел сөзінің күрделі анықтауышы қызметінде жұмсалған, бұл тіркесті ерін (кімді?) сыйлаған (қайткен?) деп екі мүше ретінде тану логикалық жағынан да дұрыс емес. Бұл тіркес іштей толықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі, бірақ сөйлемде тұтасымен анықтауыш қызметінде жұмсалып тұр. Екінші сөйлемдегі абайламай сөйлеген тіркесі де пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі болғанымен, сөйлемде күрделі бастауыш ретінде жұмсалып тұр. Ал үшінші сөйлемдегі ақпа құлаққа айтқан тіркесі іштей толықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі болғанымен, сөйлемге толықтауыш пен анықтауыш ретінде емес, күрделі анықтауыш ретінде қатысып тұр.

Пысықтауыш – сөйлемде етістіктен жасалған баяндауыштың сипатын, мезгілін, мекенін, мақсатын, себеп-салдарын, сипаттайтын тұрлаусыз мүше.

Пысықтауыштар, әдетте, етістік баяндауыштарға қатысты болғанымен, кейде есім баяндауышпен, модаль баяндауышпен де сөйлемге енеді. Бұл – әсіресе, мезгіл, мекен үстеулеріне тән құбылыс. Мысалы: Қазір апам жоқ. Былтыр қара жер қойнына алған. Күндіз күні бойы жаңбыр жауды. Қазір салқын. (О.Бөкей)

Алда – Әкем, артында – Қаршыға, соңында – мен. Лезде тау ішінде жылтыраған отқа жеттік. Бүгін біз бүтінбіз. Бұл біздің соншалық бақытты шағымыз еді. (О.Бөкей)

Пысықтауыштық қызметте жұмсалатын, негізінен үстеу десек те, сын есімдер етістік баяндауышпен тіркескенде пысықтауыш болады. Мысалы: Ақ жаулықты әйел бізді жадырай күліп, жылы қарсы алды. (О.Бөкей) Жүрегім бәрібір баяғы кезді, Апамның жып-жылы алақанын аңсайды (О.Бөкей)

Пысықтауышты танудағы тағы бір қиындық – пысықтауыш етістіктен жасалған мүшені нақтылап, анықтап тұрады дейді де [2, 657], [1, 186], келтірілген мысалдары пысықтауыштың

баяндауышпен кіретінін дәлелдейді. Орыс тіл білімінде пысықтауыш етістіктен болған мүшеге қатысты десе де [3, 213], [4, 146], [5, 135], ЖОО-ға арналған «Ұлт тілдері аясында» шыққан оқу құралында [6, 91] сөйлемдегі пысықтауыш бүкіл сөйлемге, баяндауышқа қатысты болады деген пікір берілген.

Сөйлемді сөйлем мүшелеріне дұрыс талдау үшін белгілі бір заңдылыққа сүйену қажет. Сондықтан пысықтауышты дұрыс тануда бұл сөйлем мүшесіне тән ерекшеліктің бәрін ескеру қажет. Пысықтауышқа тән басты белгі етістіктен болған сөзді анықтау дегенді нақтылап, пысықтауыш баяндауышты (есім баяндауышты да) нақтылап сипаттайды дейміз.

Етістіктің есімше, кимыл есімі тұлғалары сөйлемде бастауыш, анықтауыш, толықтауыш қызметінде жұмсалғанда, олармен тіркесіп кіретін үстеулерді пысықтауыш деп тануға бола ма деген сұрақты шешіп көрейік. Мысалы: Кеше түнімен жауған қар бүгін түс ауа ери бастады. (Ш.Мұртаза) Сөйлемнің негізі – қар ери бастады. Сөйлемді жайылмаландырып тұрған мүшелердің сұрағы – қай қар қашан ери бастады? Бұдан түйетініміз кеше түнімен жауған тіркесі тұтасымен қай? сұрағына жауап беріп, анықтауыш қызметінде жұмсалып тұр. Ал осы тіркестерді дара мүшелерге жүктесек, сұрағы былай болады: қашан қайткен қар? Сұрақты осылай қойып, бұл тіркесті пысықтауыш-анықтауыш-бастауыш мүшелерге ажырату логикалық жақтан дұрыс емес. Келесі мысал: Қыста қырық градус аязына бұлк етпей жорта беретін көк бөрің – осы. (Ш.Мұртаза) Сөйлемде үш мүше бар: осы – баяндауыш; көк бөрің – бастауыш; қыста қырық градус аязына бұлк етпей жорта беретін – тұтасымен анықтауыш. Сөйлем құрылымы – анықтауыш – бастауыш – баяндауыш. Ал сөйлемді басқаша құрасақ, сөйлем мүшелеріне талдау да басқа болады. Осы көкбөрі қыста қырық градус аязына бұлк етпей жорта беретін. Бұл сөйлемде бес мүше бар: осы – анықтауыш, көк бөрі – бастауыш, жорта береді – баяндауыш, қыста- пысықтауыш, қырық градус аязына бұлк етпей – тұтасымен пысықтауыш. Сөйлем құрылымы – анықтауыш – бастауыш – пысықтауыш- пысықтауыш-баяндауыш.

Көк бөрі баласы ит сияқты адамға жарамсақтана алмайды. (Ш.Мұртаза) Сөйлемде 4 мүше бар: бастауыш – пысықтауыш-толықтауыш-баяндауыш. Сөйлемнің бастауышы – күрделі (көк бөрі баласы – не?) пысықтауыш (ит сияқты – қалай?) пен толықтауыш (адамға – кімге?) баяндауышпен (жарамсақтана алмайды – қайтеді?) кіріп тұр.

Сондықтан, пысықтауыш сөйлемге етістіктен жасалған кез келген мүшемен емес, баяндауышпен кіреді деген дұрыс.

Демек, бастауышпен кіретін тұрлаусыз мүше – анықтауыш. Толықтауыш пен пысықтауыш

сөйлемге етістік баяндауышпен кіреді. Сондықтан сөйлемді сөйлем мүшелеріне талдағанда, алдымен тұрлаулы мүшелерді тауып, одан кейін баяндауышқа қатысты мүшелерді, сосын бастауышқа қатысты мүшелерді табу керек.

Әдебиеттер

- 1 Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1992. – Б. 152, 153, 186.
- 2 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – Б. 657.
- 3 Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Синтаксис. – Москва, 1957. – С. 213.
- 4 Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. – Москва, 1989. – С. 146.
- 5 Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. – Москва, 1986. – 175 с.
- 6 Ким В.Г., Булгакова Г.Ф., Тунганчина Ш.А. Синтаксис простого предложения: в сопоставлении русского и казахского языков. – Алматы, 1995. – С. 91.

References

- 1 Balakaev M. Kazirgi kazak tili: Soz tirkesi men zhay soylem sintaksisi. – Almaty, 1992. – B. 152, 153, 186.
- 2 Kazak grammatikasy. – Astana, 2002. – B. 657.
- 3 Galkina-Fedoruk E.M. Sovremennyj russkiy yazyk. Sintaksis. – Moskva, 1957. – S. 213.
- 4 Babaytseva V.V. Sistema chlenov predlozheniya v sovremennom russkom yazyke. – Moskva, 1989. – S. 146.
- 5 Lekant P.A. Sintaksis prostogo predlozheniya v sovremennom russkom yazyke. – Moskva, 1986. – 175 s.
- 6 Kim V.G., Bulgakova G.F., Tunganchina Sh.A. Sintaksis prostogo predlozheniya: v sopostavlenii russkogo i kazahskogo yazykov. – Almaty, 1995. – S. 91.